

Олена Пономаренко

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В XVII–XVIII СТ.

В свідомості будь-якого суспільства завжди зберігається інформація про минуле, сьогодення та майбутнє, іншими словами про реальне і ідеальне спільноти. Майбутнє, як правило, оформлюється в комплекс ідей, реалізації яких прагне дане суспільство. Синтез часткових ідей стосовно як питань автономії, так і питань державності, легітимності, рівності, стабільності суспільства, ми розглядаємо як складові національної ідеї.

Виступаючи колективним продуктом, який формує інтелектуальна частина суспільства, національна ідея передається із покоління в покоління. Незважаючи на властивість стихійно формуватись і змінюватись відповідно до історичної ситуації, дана ідея, опанувавши маси, стає серйозною матеріальною силою. Національна ідея відбиває загальний інтерес, потреби всієї нації. Однак, як відомо, не ідеї вибирають людей, а люди ідеї. Інакше кажучи, визначаючи інтереси суспільства, ми можемо прослідкувати генезу

думок його представників, зрозуміти особливості їх ідейного наповнення. Через те, що національна ідея визрівала і проявлялась протягом усієї української історії, котра, як відомо, має закономірність своєрідного повторення у видозміні її форми, і на сучасному етапі треба враховувати досвід попередників.

Впродовж кількох століть суть української національної ідеї змінювалась, однак вона мала і нині має певне ядро, яке завжди було пов'язане з намаганням української нації мати власну державу. Отже, ідеї державності як одні з центральних ідей в політичній думці України, що, на нашу думку, не втратили актуальності і сьогодні, складають предмет нашого дослідження.

Розглядаючи ідеї державності, наголосимо на тому, що ми дотримуємося позиції, згідно з якою дані ідеї, відкарбувавшись в свідомості суспільства, мають властивість безперервного процесу відродження. Ці ідеї мали різний вигляд: в українській державності Б. Хмельницького відобразились в ідеї державно-територіальної автономії України, в межах федерації з Росією (Центральна Рада) — «політичної автономії», в Українській Народній Республіці — суверенної незалежної держави¹.

Отже, витоки державницького компоненту української ідеї знаходимо ще у ранньокочазчу добу, потім він червоною ниткою тягнеться протягом століть, виступаючи політико-ідеологічним чинником національної консолідації².

Щоб краще зрозуміти процеси сьогодення, дослідимо основні ідеї державності часів XVII–XVIII ст.

Даній проблемі присвятили свої дослідження історики І. Куташев, В.Смолій, В. Степанков, П. Сас, політологи О. Салтовський, С. Полтавець, історики-правники О. Кресін та А. Козаченко. Методико-методологічним орієнтиром нашого дослідження є праці Л. Нагорної, С. Римаренка, В. Смолія, В. Степанкова, М. Михальченка, В. Шевчука.

Хоча своє теоретичне обґрунтування національна ідея як ідея державності одержала лише в XIX ст., однак формувалася вона протягом XVI–XVII ст. і була пов'язана з такими іменами українського ренесансу та гуманізму як С. Оріховський-Роксолан, І. Вишенський, П. Могила та інші. Саме в політичній думці вона набула чіткіших рис, виступаючи як ідея самобутності українців, віддзеркалення їхніх прагнень до самовизначення³.

У своєму розвитку національна ідея пройшла складний шлях становлення і, як зазначає Ю. Римаренко, була «позначена багать-

ма, іноді діаметрально протилежними поглядами на сутність, мету та форми української державності»⁴.

Виступаючи як ідея нації, Батьківщини, власне — ідея України як Вітчизни, національна ідея формується і знаходить своє відображення у другій половині XVII ст. — в гетьманських універсалах, листах Б. Хмельницького. Ідеологічне ж оформлення вона знайшла в літописній літературі.

Отже, метою нашого дослідження є відстеження генези ідей державності в українській політичній думці крізь призму національної ідеї.

Політологічний аналіз ідей державності в Україні XVII ст. неможливий без урахування специфіки політичної ситуації означеної доби. Монголо-татарська навала (1240–1320 рр.), а потім окупація українських земель Литовсько-Польською державою призвели до втрати власної державності і актуалізували проблему збереження ідентичності українського народу. Люблінська унія, підтримуючи експансію Польщі на українські землі, знищуючи рештки українських державних традицій, сприяла одночасно і консолідації українців. Процес розвитку національної ідеї, зокрема ідеї державності, активізувала польська політика покатоличення українського суспільства. Тому, коли на карту було поставлено саме існування українського народу, і з'являється козацтво як масове явище, котре в XVII ст. поступово перетворюється на впливову політичну силу, що позиціонувала себе захисником інтересів українського суспільства, зокрема релігійних, які в XVII ст. ототожнювались з національними.

Отже, ідеї державності, формуючись протягом XVI–XVII століття, в XVII ст. знайшли своє практичне втілення в козацькій державності.

І хоча козацтво як самостійне державне формування існувало лише за часів Б. Хмельницького (незважаючи на те, що воєнні дії тривали ще до 1676 р.), в умовах визвольної війни, однак ідеї державності, ідеї автономії були актуальними протягом всієї історії Гетьманщини. Розглянемо рух національної ідеї в цьому часі.

На початку Визвольної війни (1648 — червень 1649 р. — до підписання Зборівського договору) про національну ідею можна говорити лише на психологічному рівні, як про ідею, що об'єднала всі верстви суспільства, утвердивши суспільну єдність, і акумулювалася в ідею православної віри і збереження козацьких прав та вольностей. Представивши свою програму боротьби за вольності

і віру православну, Хмельницький показав себе як непоганий психолог, адже акцентуючи увагу на «вольностях», які кожна суспільна верства сприймала по-своєму, легко було згуртувати різні сили — козаків, селян, міщан, а ідея захисту віри піднімала на боротьбу православне духовенство⁵.

Зазивні універсали до повстання звертають увагу на «невиносний польський гніт» і на необхідність ліквідації останнього. Відтак гетьман пропонує «скинути ярмо урядовців», тобто польську владу, і «здобути свободу»⁶, тобто про творення своєї держави не йдеться. Лише в Зборівському трактаті від серпня 1649 р. говориться про забезпечення прав «шляхті віри руської», при цьому державна мова мала бути українською, захищалися й церковні права.

Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, переможний похід на Замостя створили нову ідеологію українців: вони зрозуміли свою вагу, свою силу. До війська Хмельницького «...переходило багато спольщених українців-шляхтичів, людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана»⁷.

Таким чином, за період 1648–1654 рр. національна ідея еволюціонувала від козацького автономізму до незалежної соборної держави, а виступаючи спочатку як прагнення до самозбереження в умовах польського панування, вона набувала форм протесту проти останнього.

Відчувши свободу, козацтво впевнено рухалось вперед. Вже 1 серпня 1650 року Б. Хмельницький відверто заявляє посланцям магнатів: «Я вільний підданий, кому захочу, тому й буду підданим»⁸. А в універсалі від 24 березня 1652 року він свідомо грає на популярних ідеях (наприклад, ідеї свободи), зокрема зазначаючи: «Важко буде забути, що він (козак — О.П.) був паном, а на війні рівнявся з паном», відтак «тепер нам ляхам коритися не слід», а народ «має з неволі видертися»⁹.

Московські статті 13 березня 1654 р. юридично визнають Козацьку державу під протекторатом російського царя, однак зустріч з російською ідеєю зумовила позицію оборонності в українській суспільній свідомості. Отже, виникала потреба легітимізувати владу.

В літературі як світського, так і духовного характеру, приділялося багато уваги формуванню національної свідомості через підкреслення давності й історичності українського народу, його колишньої державної величч. Взагалі для суспільства модерної доби

характерним було виводити початки власної держави із якомога найдавніших часів. Через те, що XVII сторіччя для Європи характерне пробудженням до життя націй, питання наявності текстів про історію власного народу та його природну давність, що тлумачиться як незаперечне право на існування, надзвичайно хвилювало тогочасну українську еліту. До того ж слід зазначити, що національна ідея була б «безплідна, якщо не опиралася на свій національний пафос та на національні ідеали»¹⁰.

Тому в церковно-монастирських хроніках, починаючи з біблійної історії, вибудовувалась династична модель історичного розвитку, що цілком обґрунтовано можна вважати спробою створити послідовну, «з роду в рід» історію власного народу («Кройніка» Феодосія Сафоновича, «Синопис»). Наприклад, у своїй «Кройніці» Феодосій Сафонович головну увагу присвятив саме Київській Русі (70% обсягу «Кройники»)¹¹. Її минула велич і невдачі політичні автор розглядає не тільки як «Божу кару», але й як уроки для майбутнього державного будівництва. Історія ж України з її визвольною війною, козащиною не вписувалась у дану конструкцію.

З посиленням внаслідок Визвольної війни ролі козацтва також відмічаються цілком природні спроби пошуків свого коріння для легітимізації власних політичних амбіцій. Козацька еліта, здобувши собі привілеї «через шаблю» і не маючи нащадків з давніх родин, намагається шукати своє коріння. Тому запозичивши в поляків станову концепцію сарматизму, козацькі канцеляристи перетворюють її з часом на етнічну, козацьку. І вже в Літописі С. Величка, наприклад, говориться про те, що поляки й українці (усі, а не лише шляхетний стан) — єдинокровні брати, які походять від спільного предка — сарматів. Перші з них — поляки — зрадили своїх побратимів, що врешті-решт призвело до кривавого протистояння між ними¹². Сарматські ідеали, етнологічний підхід до історії України, козацтва виступають аргументами для відстоювання позиції, що сучасна їм Україна та її військо є спадкоємцями ідеології, політики Київської Русі.

Отже, усвідомлення своєї самотності елітою українського суспільства сприяє формуванню державницьких ідей.

Складні суспільно-політичні умови середини — другої половини XVII ст. — національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, утворення козацько-гетьманської держави, не могли не позначитись на суспільній свідомості. В літописних творах засвідчується наростання й утвердження автономістських мотивів.

Автономістські ідеї характерні для Хмельницького літопису, що охоплює події 1636–1650 р. Описані в ньому події викривають урядовців на Поділлі, показують боротьбу козацтва проти політики Речі Посполитої, описуючи битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем. В літописі проглядаються авторські симпатії незалеженню козацької України від Польщі. В літописі ж Самовидця, автор, хоча і прагне до об'єктивності, неупередженості і намагається викладати факти лаконічно і безсторонньо, однак рішуче виступає на захист прав українського козацтва, дотримання безрезневих статей 1654 р., тобто йому також властиві автономістичні ідеї.

В монастирських літописних творах (Підгорецький, Густинський літописи) ідеї автономії акцентуються на окремішності Київської митрополії від Московського патріархату¹³.

Отже, слід зазначити, що національна ідея, яка формувалась протягом XVII ст., об'єднуючи різні верстви населення, в результаті стала ідеологічною платформою Визвольної війни XVII ст., оформившись як ідея автономії, ідея державності.

Однак, проголосивши популярні гасла і об'єднавши навколо себе всі стани, Хмельницький переоцінив регулятивний вплив політичної складової даних гасел, абсолютизувавши в них ідею автономної державності (в своїх усних заявах він проголошував незалежність, але офіційно шукав протекції в Польщі, Туреччині, Росії). Суспільство, котре протягом кількох століть перебувало під владою Польщі, прагнуло ліквідації станового устрою, запровадження рівності всіх верств населення. Однак вже після Зборівської перемоги в серпні 1649 р., здобувши реальну владу, козацька верхівка почала відновлення станового суспільства. Ігнорування ж соціальних інтересів селянства призвело до втрати Хмельницьким підтримки народу. І хоча вже за І. Виговського усні ідеї Б. Хмельницького щодо Козацької держави матеріалізувалися в Гадяцькому трактаті у вигляді Великого князівства руського, однак значні людські втрати в результаті Визвольної війни і неактуальність даної ідеї серед суспільства поховали останню.

Старшинське коло, яке вже при Б. Хмельницькому складало кілька угруповань (старшина корінних козацьких полків, показана шляхта, старшини — вихідці з Запорозької Січі, що потрапили до війська Б. Хмельницького чи-то волею долі, чи через почуття вояцької солідарності, чи були внесені на вершину влади внаслідок Визвольної війни), при перших же невдачах стали демонструвати

різні позиції, переслідуючи перш за все свої власні корпоративні цілі. Це також розхитувало владу.

Вище духовенство, ще до війни уникаючи конфліктів з польською владою, після неї теж не стало активним поборником української держави.

Отже, як зазначають В.А. Смолій, В.С. Степанков, «неможливість реалізувати ідею державності протягом 1649–1653 рр. негативно позначилась на формуванні еліти і розвитку її політичної свідомості»¹⁴. Цьому сприяла боротьба за повноваження між гетьманом і старшиною.

Визвольна війна радикально змінила становище козацької старшини. Саме остання стала основою формування нового вищого класу, бо ще зі Зборівського договору вона фактично отримала не лише військову, але і цивільну владу. Значний обсяг влади, що давав можливість впливати як на внутрішню ситуацію в країні, так і на зовнішню політику, перетворював козацьку старшину на впливову еліту. До того ж московський уряд досить щедро наділяв українську старшину землями¹⁵. Постійна боротьба з гетьманами за повноваження призводила до значного розхитування влади. Як зазначає Козаченко¹⁶, реальна влада кожного гетьмана залежала як від його особистих якостей та підтримки царя (в кінці 50-х років XVII ст.), так і від підтримки старшини. Так, наприклад, в Коломацьких статтях 1687 р. значно обмежувались прерогативи гетьманської влади: без чолобиття та царського уряду козаки вже не могли обирати і знімати з посади гетьмана. Фактично гетьман став ставлеником царя, а не козаків¹⁷. Козацька ж старшина, обмежуючи компетенції гетьмана на свою користь і на користь Росії, сприяла обмеженню державного суверенітету України. Гетьмани ж, зокрема І. Мазепа, що висувалися з її кола, основу державного і суспільного ладу бачили саме в козацькій старшині.

Отже потенційна нестабільність влади зумовлює занепад національної ідеї і відповідно ідеї державності. Поширення російської ідеї «єдиної і неподільної» держави, що відмітала інші національні ідеї, сприяє зміні ідентичності. Як зазначає Р. Шпорлюк, розуміння «України» як частини «Росії» не властиве для XVII ст., бо тоді «ідеї російської державності як чогось окремого від особи монарха та його володінь, не тотожного їм, ще не існувало»¹⁸. Виникши за часів Петра I, ця ідея остаточно сформувалася за Катерини II.

Події 1708–1709 рр. і поразка мазепинців сприяють приходу до влади промосковських верств. В історіографії досить актуальною

є думка, що саме з цього часу українська еліта йде трьома шляхами: 1) у лоно суспільної еліти Російської імперії, зраджуючи національним інтересам, 2) формально входячи до російської суспільної еліти, залишається їй внутрішньо опозиційною, 3) втрачаючи свої елітарні позиції, залишається, проте, національно-свідомою частиною українського суспільства, що зможе генерувати нову формацію національної еліти¹⁹. Згадані процеси, як слушно зазначає В.Кривошея, спричиняє «ліквідація системоутворюючого елементу — гетьманства як інституту компромісу головних внутрішніх політичних угруповань»²⁰, бо гетьман перш за все символізував єдність народу і держави, до того ж у попередній період за гетьманом завжди стояли «свої люди», що сприяли приходу даного гетьмана до влади і підтримували його потім. Після знищення шведської армії Петро I проводить політику по насадженню російських елементів в середовище української еліти. Ігноруючи малоросійські права, цар призначав полковників (не українців, а московитів). Відповідні призначення відбулись у Стародубський, Чернігівський та Ніжинський полки. Чужинці — серби, волохи, також починають посідати низку важливих посад²¹. Призначення гетьмана відбувалося із Петербурга. Отже, не будучи впевненою в термінах свого перебування, оновлена старшина намагалась якомога більше збагатитись за рахунок селянства, а формально призначений гетьман не міг активно просувати українські інтереси.

Зосередивши на початок XVIII ст. велику кількість земель, українська старшина починає усвідомлювати себе в нерозривній єдності з етнічною територією. В козацьких літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, що виступали речником козацько-старшинської ідеології і мали елітарне поширення, активно вживаються поняття: «Україна», «український народ», «українська земля», «нація», «Вітчизна» в контексті їх цілісного розуміння стосовно всієї етнічної території. Тому ідея «збирання» українських земель стає досить популярною. Так, наприклад Г. Граб'янка стверджував, що козаки «і до сьогодні ... відстоювали її (землю — О.П.) цілком і навіть розширили, що і засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воеводства Київське, Браславське та Подільське, де протікають ріки Горинь, Дніпро, Десна та Сураж, а звідки до Чорного моря»²².

Внаслідок політики старшини по ревізії 1729–1730 рр. 70% селянських дворів опинились в руках приватних власників та монастирів і лише 12% залишилось вільними військовими²³. Отже прагнення закріпитися на цих землях стає домінуючим для старшини.

В творах же Г. Граб'янки, С. Величка, П. Симоновського, В. Рубана, О. Рігельмана висловлюються ідеї автономії, змальовується славетне минуле України, ідеалізується образ Б.Хмельницького і підтримується російський протекторат. Однак, на нашу думку, гетьмани (переважно вихідці зі старшин) і старшина, звертаючись до автономіських позицій, не ототожнювали їх з «державницькими». Ідея автономії, яку висувала локальна еліта стосувалася більше прагнення зберегти станові привілеї (вольності), територіальні особливості самоврядування. Наприклад, Петро Симоновський, автор історичного опису України (1765 р.), в своєму творі, підтримуючи гетьманське правління, акцентував увагу на козацькій старшині та її заслугах перед царем. Задоволення інтересів старшини — головне для автора, тому наступ Москви на права старшини він категорично засуджує, аргументуючи тим, що Україна не була завойована²⁴. Цим же аргументом (що Україна не була завойована — О.П.) керується і Семен Дівович у праці «Розмова Великоросії з Малоросією», що була написана 1762 року. Розвиваючи ідею автономності України, звертаючись до давніх часів, мислитель підкреслює добровільне входження Малоросії під владу Москви: «Російського царя я над інші взяла, йому я добровільно себе піддала»²⁵.

У універсалах гетьманів післямазепинської доби також прослідковується ідея автономії з акцентом на вольності. Так, наприклад, І.Скоропадський в Решетилівських статтях від 1709 року просив утвердження прав, вольностей і порядків Козацької держави, щоб російське військо не втручалось «до жодних порядків і справ полкових та міських»²⁶. Причому він звертається до царя неодноразово (в 1718, 1719, 1722 рр.), з іншого боку беручи активну участь у репресіях проти мазепинців.

У преамбулі Конституції Пилипа Орлика 1710 р. йдеться про «деспотичне московське правління», про утиски, обмеження і спроби скасувати права і вольності українців згідно з попередніми домовленостями²⁷.

Отже, підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що ідеї державності, актуалізувавшись у другій половині XVII ст., оформились як колективно-індивідуальний проект, що являв собою національну ідею. Еволюціонувавши від ідеї козацького автономізму до ідеї незалежної соборної держави, національна ідея формувалась як складова політичної ідеології. Але перш за все внутрішня боротьба за владу між гетьманом і старшиною призвела до занепаду

національної ідеї, актуалізувавши водночас ідеї автономної державності як боротьби за вольності.

¹ *Кравченко П.А.* Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (соціально-філософський аналіз): Автореф дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03. / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2001. — С. 16–17.

² *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — 2001. — С. 65.

³ *Кривошея В.В.* До історії політичної думки XVII–XVIII ст. // Гілея. — 2008. — Вип. 11. — С. 136–153.

⁴ *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Назв. праця. — С. 24.

⁵ *Нагорна Л.П.* Богдан Хмельницький // Віче. — 1993. — № 12 — С. 35–39.

⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 176–178.

⁷ *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — С. 16.

⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т.3. — Кн. 1. — С. 72.

⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 245–247.

¹⁰ *Кириченко В.* Українська національна ідея та розбудова української державності // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С. 5.

¹¹ *Мицик Ю.А.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (до 400 річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. — К., 1995. — С. 25–39.

¹² *Величко С.* Літопис. — Т.1. — К.: Дніпро, 1991. — С. 31.

¹³ *Каклакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. — К.: Генеза, 2004. — С. 122.

¹⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 98.

¹⁵ *Яковлева Т.* Структура українського суспільства // Історія України. — 1998. — № 43. — С. 43.

¹⁶ *Козаченко А.* Органи влади і державного управління України другої половини XVII ст.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. — Харків, 2001. — С. 75.

¹⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 147–149.

¹⁸ *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Національна ідентичність: Хрестоматія. — Х.: Крок, 2002. — С. 174.

¹⁹ *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: СтилоС, 2005. — Ч. 1: Упорядники гетьманської адміністрації. — С. 13.

²⁰ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. В 2-т.: Т. 2 — від половини XVII століття. — К.: Глобус, 1992. — С. 14.

²¹ Там само. — С. 162.

²² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. — С. 14.

²³ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К.: Видавництво Київського університету, 1959. — С. 65.

²⁴ *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе. — Спб., 1765. — 305 с.

²⁵ *Семен Дівович.* Розмова Великої Росії із Малоросією // Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття): В 4 кн. — К.: Видавництво «АКОНІТ», 2006. — Кн. 4. — С. 610.

²⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т.4, кн.1. — С. 191–193.

²⁷ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К.: Вища школа, 1997. — С. 210.